

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Історичний факультет

Кафедра всесвітньої історії

ДИПЛОМНА РОБОТА МАГІСТРА

з теми:

**Еволюція військово-інженерного мистецтва
в Європі XVI - XVIII ст.**

Виконав:

студент II курсу магістратури
істб1 -М17з групи

заочної форми навчання

Дилян Володимир Петрович

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Гуменюк Анатолій Олексійович

Рецензент:

_____
_____

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Характеристика джерел та історіографії.	
1.1. Ступінь вивченості проблеми.	9
1.2. Характеристика джерел.	15
Розділ 2. Зміст і характерні якості військово-інженерного мистецтва. Складання його принципових засад на початку нового часу.	20
2.1. Інженерна справа як галузь військового мистецтва. Перші здобутки військової інженерії на межі середньовіччя і нового часу (кінець XV - початок XVI століть).	20
2.2. Формування теоретичних і практичних основ інженерної справи у військовому мистецтві XVI століття. Початок військової революції.	32
Розділ 3. Військово - інженерне мистецтво XVII століття.	46
3.1. Головні напрямки розвитку інженерної справи у військовому мистецтві XVII століття.	46
3.2. Інженерна справа у французькій армії XVII століття. Теорія і практика фортифікації С. де Вобана.	55
Розділ 4. Розвиток військово - інженерного мистецтва у XVIII столітті.	67
4.1. Фортифікація та мінно-саперна справа у першій половині XVIII століття. Інженерні ідеї Ш. де Монталамбера.	67
4.2. Розвиток та організаційні зміни у військово-інженерній справі у другій половині XVIII століття.	75
Висновки	85
Список використаних джерел і літератури	89
Словник використаних термінів	95
Додатки	

Вступ

Війна і військова справа в історії людського суспільства посідали і продовжують посідати надзвичайно серйозне місце. І не важливо, чи є війна відображенням реального стану суспільства, наслідком «інстинкту войовничості» чи є «культурним винаходом», тісно пов'язаним з соціально-політичною еволюцією суспільства. Важливим є наслідок цього явища - класична політична історія постає перед нами як безперервний ланцюг воєн, що переривалася короткочасними періодами миру, які зазвичай використовувалися як підготовчий етап нової війни.

Проте, жодна нормальна людина сьогодні не жадає війни, бажає миру собі, своїм дітям і своїй країні. Прикладом актуальності таких прагнень є сучасна Україна, яка прагне миру, але страждає через зазіхання свого агресивного сусіда. Так було завжди, але тим не менше люди у всі часи чомусь бралися за зброю і починали винищувати один одного. Причин і обґрунтувань завжди знаходилося безліч: заради шматка сусідньої землі, за Віру, за Вітчизну, заради встановлення в майбутньому загального щастя і справедливості і т.д..

Армія з найдавніших часів була одним з найважливіших, якщо не найважливішим, інструментом правлячої еліти того чи іншого суспільства по реалізації своїх політичних задумів. Успіх їх виконання безпосередньо залежав від рівня розвитку військової справи. Прагнення не відстати про можливих супротивників в цьому життєво важливому аспекті неминуче стимулював прогрес у військових технологіях, а слідом за цим - в тактиці і в стратегії. І не секрет, що особливо швидко розвивалося військова справа в переломні моменти історії, коли світова цивілізація опинялася перед необхідністю вибору нового шляху розвитку.

Не є виключенням і військово-інженерне мистецтво, як галузь військового мистецтва, що охоплює теоретичне практичне вирішення проблем військово-інженерної підготовки держави до війни і інженерного забезпечення ведення військових дій. У новий і новітній час ця галузь

набувала, завдяки своїй науково-технічній насиченості і орієнтованості на постійне вдосконалення і модернізацію, чим далі більшого значення.

Воно традиційно виконувало місію військово-інженерної підготовки території країни, театрів військових дій і збройних сил до війни. У розпал воєнних дій вирішувалася проблема інженерного забезпечення успішних дій армії, розробляло і формувало конструкції інженерних споруд і забезпечувало їх використання. Коротко кажучи, ця галузь військової справи готувала ґрунт для успішних дій інших родів збройних сил.

У сучасному розумінні військово-інженерне мистецтво включає ряд галузей: фортифікацію, військові дороги, військові мости і переправи, мінно-вибухові загороди, маскування, польове водопостачання, інженерне забезпечення базування військово-морських сил тощо.

Актуальність теми дослідження полягає у необхідності вивчення питань військової історії європейських країн, особливо тих, зміст яких мав принципове значення і справив потужний вплив на розвиток не лише військової справи, але позначився на долі континенту в наступну добу. Таке значення у долі Європи мав період XVI - XVIII століть, коли не лише формувалося військове мистецтво Нового часу, але за результатами якого склалася принципово нова система збройних сил і було закладено основи сучасного військового мистецтва..

Саме в цю епоху чітко проявилася значимість високої боєздатності армій, нових військових технологій, новаторський підхід до стратегії і тактики. Це був час діяльності видатних теоретиків та практиків військової справи, серед яких вагоме місце належить військовим інженерам цієї доби. Завдяки їм військове мистецтво зробило великий крок вперед, визначивши провідні тенденції розвитку військової справи на наступні століття. Що стосується видатних реформаторів військово-інженерної справи типу Д.Спекле, С.де Вобана чи М. Кегорна, то їх місце в історії Європи XVI - XVIII століть заслуговує на глибше осмислення та створення цілісної картини їх

значимості у військово-технічних процесах європейського масштабу і наслідках впливу на ці процеси їхнього військового таланту.

В даній роботі бралася до уваги не лише еволюція військово-інженерної справи протягом досліджуваної доби, але в ній нами була здійснена спроба проаналізувати загальні процеси, які мали місце у розвитку військового мистецтва і торкнулися всіх головних учасників військово-політичного життя Європи XVI - XVIII століть. Тому ця робота не претендує на детальний виклад та перерахування відомих фактів, а орієнтована на ключові моменти історії військово-інженерного мистецтва XVI - XVIII століть. Важливо було зрозуміти, яким чином розвиток військової інженерії позначився на характері та успішності військової організації, вдосконаленні озброєння та тактики ведення бойових дій і як це вплинуло на подальшу долю Європи.

Крім того, осмислення ролі таких руйнівних явищ як війна, навіть з відчуттям захоплення від блиску і геніальності дій видатних інженерів та полководців тієї доби має викликати сумні враження та асоціації. Адже за два наступних століття людство майже нічому не навчилося крім вдосконалення знарядь вбивства і війни залишаються важливим засобом вирішення конфліктів і в наш час.

Мета дослідження полягає у виявленні головних напрямків еволюції військово-інженерного мистецтва протягом XVI – XVIII століть в контексті військових і політичних змін, характерних країнам Західної Європи в межах цієї доби та його вплив на розвиток стратегії і тактики армій континенту.

Досягнення зазначеної мети передбачає поетапне вирішення таких **завдань**:

- провести аналіз джерельної бази роботи та ступінь вивченості проблеми;
- розкрити реалії розвитку військово-інженерної справи та межі XV – XVI століть, виникнення і формування новітніх військових технологій;
- показати розвиток новітніх поглядів та методів у сфері фортифікації, що впроваджувалися в передових європейських країнах у XVI столітті;

- визначити головні чинники розвитку військово-інженерного мистецтва

протягом XVII століття;

- охарактеризувати зміст і значення діяльності С.де Вобана;
- показати основні технічні і організаційні зміни у інженерній справі, котрі відбувалися у провідних європейських арміях протягом XVIII століття;
- розглянути технологічні та військово-організаційні вдосконалення польової фортифікації, впроваджені в головних арміях Європи.

Об'єктом дослідження є військова, суспільно-політична та науково-технічна ситуація в країнах Європи протягом XVI – XVIII століть.

Предметом дослідження є напрямки еволюції і досягнення військово-інженерного мистецтва європейських армій, які стали результатом їхнього технічного і організаційного розвитку протягом досліджуваного часу.

Географічні межі роботи охоплюють європейський континент, як головну арену військового суперництва провідних держав континенту. Проте, основна увага зосереджена на тих країнах, які були лідерами розвитку військово-інженерної справи - Франції, Італії, Голандії, німецьких державах.

Хронологічні межі роботи включають XVI – XVIII століття, як достатньо цілісний період еволюційних змін у військовій справі, пов'язаний з технологічними вдосконаленнями та особливостями суспільно-економічної організації європейських країн. У окремих випадках зміст роботи виходить за визначені хронологічні межі щоб показати об'єм накопичених військово-інженерних технологій попередньої доби (XV ст.) і їх внесок у розвиток військового мистецтва.

Методологічну основу дослідження складають такі принципи історичної науки, як історизм, об'єктивність, системність, комплексність, проблемно-хронологічний виклад матеріалу при виявленні, відборі, та критичному аналізі історичних джерел. У роботі були використані також загальнонаукові методи: структурно-функціональний, оцінний, логічний, системний та особистісно-психологічний.

Робота заснована на застосуванні сучасних методик, відповідає принципам історизму, об'єктивності та комплексності. У дослідженні враховувався ментальний контекст епохи, який впливав на зміст військового та технологічного суперництва у XVI - XVIII століті. Врахування цих явищ, а також глибокий аналіз складання нових принципів військового мистецтва, стратегії і тактики армій нового часу, відповідає принципам цивілізаційного підходу в історичній науці.

Реалії сучасної плюралістичної методології дозволили використовувати комплексне застосування різних методів дослідження, базовими з яких виявилися: хронологічний метод, застосований для реконструкції картини розвитку військово-інженерного мистецтва; історико-генетичний - для визначення причинно-наслідкових зв'язків і динаміки військових та науково-технічних перетворень, структурно-функціональний - для виявлення потенційних можливостей зростання військової могутності передових країн континенту завдяки випереджаючого розвитку військово-інженерної справи.. Комплексний підхід до розкриття теми дозволив визначити роль соціальних, політичних і особистісних факторів у досягненні завдань модернізації військової інженерії досліджуваної доби.

Наукова новизна роботи. Дана тема належить до проблем надостаточно охоплених науковою увагою істориків, особливо у недавній період. Крім того, переважна частина видань з історії військово-інженерного мистецтва мають вузькоспеціальний характер і зорієнтована на спеціалістів військової інженерії, а не на істориків. Варто також зазначити, що новизна дослідження забезпечена об'ємом джерел та наукової літератури, які було використано при її написанні. Зокрема, мова йде про залучення маловикористовуваних і недостатньо вивчених джерел, та широкого кола літератури, як історичного так і професійно військового характеру.

Практичне значення роботи визначається тим, що зібраний і проаналізований матеріал, висновки роблять певний внесок у дослідження

воєнної історії Європи. Матеріали і висновки дипломної роботи можуть бути використані у вузівському викладанні для підготовки лекційних курсів та спецкурсів з нової історії країн Заходу, при написанні кваліфікаційних та наукових робіт різного рівня.

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури і додатків.

Апробація роботи. Головні положення і висновки роботи були оприлюднені і схвально оцінені під час її попереднього захисту на засіданні кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у листопаді 2018 року.

Висновки

Підводячи підсумок нашому дослідженню, можна зробити певні висновки за його змістом:

1. Військові перетворення, реорганізація армій, кардинальна зміна стратегії і тактики бойових дій у XVI - XVIII століттях стали об'єктивною необхідністю через накопичення військово-технологічних та суспільно-політичних змін, які відбувалися у попередній час і які поставили традиційне військово-мистецтво у глухий кут. Тому перехід до нових прийомів організації війська, модернізація озброєння, нові потреби і можливості військової інженерії, виражені, зокрема, у принципово нових методах фортифікації, стали закономірним етапом розвитку європейської військової думки і суспільної практики у XVI - XVIII століттях.

2. Діяльність інженерів ренесансної доби та їх наступників підняли європейську військово-інженерну справу на новий рівень. На зміну колишнім середньовічним методам облоги і захисту оборонних споруд прийшли нові, народжені в ході військової революції, а разом з ними змінилося й саме «обличчя фортифікації», яке визначалося людьми, які враховували наслідки появи вогнепальної зброї і корінним чином міняли вигляд оборонних споруд Нового часу. Бурхливий розвиток озброєння і військових технологій у XVII столітті створив необхідні умови для вдосконалення військово-інженерного мистецтва і перетворення його на високопрофесійну справу. Фортифікація (довготривала і польова) будувалася на чітких наукових засадах і бойовому досвіді. Мистецтво польової фортифікації тепер включало питання подолання водних перешкод (мости і понтони), польові укріплення армії під час боїв, а також зміцнення таборів.

3. На зміну бійця Середньовіччя прийшов солдат Нового часу, характерною рисою якого була дія у згуртованому і вимуштруваному колективі, де кожен солдат був лише деталлю могутнього механізму. Суворі дисципліна змушувала солдата виконувати великий об'єм робіт інженерного характеру, які, втім, часто зменшували загрозу його життю і створювали додатковий

захист. Протягом XVI - XVIII століть виникло багато нових інженерних спеціалізацій: мінери, піонери, понтонєри, кінні піонери. Всі вони виконували різні завдання. Наприклад, мінери займалися знешкодженням ворожих вибухових пристроїв, широко застосовувалися при облозі фортець, а також самі готували і встановлювали міни та бомби..

4. Межа XV - XVI століть ще не стала часом перетворення військово-інженерної справи у самостійну галузь військового мистецтва, але саме в цей час було закладено перші основи формування військово-інженерного мистецтва нового часу. Якісний стрибок у формуванні військової інженерії Нового часу припав на XVII століття, коли було створено нові принципи постійної та польової фортифікації, вироблено чітко обгрунтовані принципи облоги оборонних споруд та закладено основи інженерних структур та підрозділів з чіткою спеціалізацією та високим професіоналізмом.

5. Передові армії Європи стали робити основну ставку на підвищення ефективності вогню, що збільшило роль польової та облогової артилерії. Вогнепальна зброя остаточно перемогла холодну, і це стало причиною зростання чисельності піхоти як в цілому, так і її питомої ваги у складі армій.

У XVII - XVIII століттях війна зазвичай зводилася до облоги і взяття фортець супротивника. Армії стикалися в у відкритому польовому бою вельми нечасто, і як правило польові битви не були вирішальними для досягнення перемоги у війні. Тому захоплення однієї або декількох фортець зазвичай визначало наперед результат кампанії. Тому роль фортифікацій у воєнній справі того часу набувала особливого значення.

Стратегічна роль фортеці полягала в тому, що для її успішної облоги і захоплення потрібна була перевага в силах приблизно у 10 разів, інакше успіх гарантованим не міг бути. Уміння будувати фортеці та вести боротьбу за їх утримання або оволодіння складало невід'ємну частину військового мистецтва. У фортецях розташовувалися рівномірно вздовж усього кордону основні сили армій держав.

6. Для підтримки необхідної боєздатності армій було підвищено рівень дисципліни і впроваджувалася система військового навчання для солдатів і офіцерів. Ускладнення військової інженерії вимагало появи спеціалістів з глибокою професійною підготовкою. Це стимулювало створення навчальних закладів для підготовки інженерних кадрів для армії. Формування системи інженерних споруд вимагало залучення великої кількості робочих рук із особового складу армій. Це було можливим лише завдяки підвищенню дисципліни та професійних навичок, які практикувалися при підготовці солдат провідних армій Європи. Одним з досягнень цієї доби слід вважати появу і розвиток систематичної військової освіти.

7. Зазнавала змін система постачання армій. На фоні розорення територій театру бойових дій зростала потреба своєчасного і регулярного постачання військ продовольством і всім необхідним. Завдяки цьому почалося утворення магазинного постачання постійного війська, яке набувало складної системи. Це вимагало ретельної інженерної підготовки шляхів сполучення — доріг і мостів, які давали б змогу своєчасно постачати армію всім необхідним. Крім того підтримання комунікацій в належному стані було необхідним для забезпечення зручного і швидкого пересування армії. Часто цей фактор був визначальним для досягнення успіху військової операції. Це стало причиною появи нової стратегії і тактики бойових дій, пов'язаних з захистом власного тилу і маневруванням на комунікаціях ворога. Це стало чинником підтримання шляхів сполучення в належному стані та розвитку польової фортифікації. Тепер це було необхідною умовою досягнення успіху у війні і часто дозволяло, уникаючи великих битв, добитися успіху.

8. Динамічний розвиток військових технологій стимулював постійне оновлення теорії і практики військово-інженерної справи. Виявом цього слали рішучі зміни у системі фортифікації. За три століття досліджуваного періоду бастионна фортифікація пережила час підйому, розквіту і занепаду. Останній період існування бастионної фортифікації, що почався в другій

половині XVIII століття, був ознаменований процесом укрупнення армій, які були здатні «обтікати» окремі фортеці, просуваючись вглиб країни. Це спонукало від можновладців і їх інженерів знову переглянути відносини фортеці і території, яку вона обороняла. Незважаючи на консерватизм, який, був притаманний фортифікації, подальший її розвиток чим далі стала визначати ідея окремих віддалених від міст фортів, коли цілий оборонний периметр розбивався на фрагменти.

9. Потреби зростаючих армій стимулювали розвиток економіки і особливо промисловості та торгівлі. Держави були зацікавлені у розвитку промисловості, яка була здатна забезпечити зростаючі матеріальні потреби армії. Взаємозв'язок військово-політичних процесів та економічного розвитку сприяв завершенню процесу остаточного оформлення абсолютних монархій Нового часу, для яких була характерна сильна центральна влада з розвиненим бюрократичним апаратом, здатна налагодити безперебійну систему забезпечення військових утворень всім необхідним. І, в свою чергу, створення централізованого державного апарату багато в чому сприяло прискоренню зростання чисельності постійних армій, оскільки на відміну від попередніх часів, постачання і управління різко зрослими арміями стало простішим і ефективнішим.

Список використаних джерел і літератури

I. Джерела.

1. Валенштейн и его армия //Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. [Электронный ресурс] Книга 2. Средние Века. – Благовещенск: БГПУ, 2013. –С. 1228 - 1229.
2. Вобан С. Книга о атаке и обороне крепостей /Себастьян Ле Претр де Вобан. – Спб.: Изд. при Императорской Академии наук, 1744. – 160 с.
3. Вальгаузен Й. Я. Учение и хитрость ратного строения пехотных людей. – СПб.: Бережливость, 1904. – 367 с.
4. Гроций Г. О праве войны и мира: Репринт с изд. 1956 г. – М.: Ладомир, 1994.– 866 с.
5. де Вилль А. Обязанности губернатора крепости / Антуан де Вилль. – М. : Грифон., 2016. - 448 с.
- 6. Записки Монтекукколи Генералиссимуса императорских войск или Общие
— принципы военного искусства – М.: Accent Graphics Com., 2012. – 452 с.
7. Макиавелли Н. О военном искусстве // Искусство войны. Антология военной мысли. / Н. Макиавелли. - СПб.: Амфора, 2000. – 493 с.
8. Мориц Саксонский. Теория военного искусства // Мориц Саксонский, Уильям Кейрнс. Теория военного искусства. Военные принципы Наполеона. - М.: Центрполиграф, 2009. - 255 с.
9. Клаузевиц К. О войне / Карл фон Клаузевиц - М.: Госвоениздат, 1934. - 692 с.

II. Монографії і статті.

10. Алексеев В. М. Тридцатилетняя война / В.М.Алексеев. — Л.: Учпедгиз, 1961.- 184 с.
11. Архенгольц И. В. История семилетней войны/ Иоганн Вильгельм фон Архенгольц. - М.: АСТ, 2001. - 560 с.
12. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII

Бродель.— К. Основи, 1995.— 543 .

13. Веджвуд С. Тридцатилетняя война / Сессили Веджвуд. – М.: АСТ, Астрель, Полиграфиздат, 2012. – 572 с.
14. Веремеев Ю.Г. Мины вчера, сегодня, завтра /Юрий Георгиевич Веремеев - Минск: Современная школа, 2008. — 352 с
15. Виолле-ле-Дюк Э. Осада и оборона крепостей. Двадцать два столетия осадного вооружения /Эжен Виолле-ле-Дюк. - М.: Центрполиграф, 2009 420 с.
16. Всемирная история войн/ Авт.-сост.: А.Г. Мерников, А.А. Спектор. - Минск: ООО “Харвест”, 2005. - 768 с.
- 17. Всеобщая военная история новых времен. Часть первая. Войны первой – половина XVII века в Западной Европе. Тридцатилетняя война / Ред Н.С. Голицина. – СПб.: Тип. Траншеля, 1872. – 301 с.
18. Гейсман П.А. История военного искусства в Средние и Новые века. Краткий курс. / П. А. Гейсман. – М.: Ленанд, 2016. – 200 с.
- 19. Гейссер Л. История Реформации. Том 3. Тридцатилетняя война / Людвиг – Гейссер. – М.: Ленанд, 2015. - 168 с.
20. Голицын Н. С. Великие полководцы истории. Часть 2. - СПб: Изд-во: Тип. Товарищества "Общественная польза" , 1875.- 431 с.
21. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / Г. Дельбрюк.- Т. 3. - М.: Наука, 2008. – 448 с.
22. Дюпуи Р., Дюпуи Э. Всемирная история войн. Кн. 2. 1400 - 1800 год / Р. Дюпуи , Э. Дюпуи. – СПб., М.: Полигон, АСТ, 1997. - 896 с.
23. Денисон Дж. История конницы: В 2 кн. Кн. 1 /Дж. Денисон . - М.: АСТ, 2001. - 480 с.

- 24. Ивонин И.Е. Альбрехт Валленштейн / И.Е. Ивонин. //Вопросы истории. –
- 2003. - № 1. - С. 48-77.
25. Ивонин Ю.Е., Ходин А.А. Густав II Адольф / Ю.Е.Ивонин, А.А. Ходин // Вопросы истории. - 2010. - № 9 .- С. 52-69.
- 91
- 26.Ивонина Л.И. Война за испанское наследство / Л.И. .Ивонина. - М.: РосКонсульт, 2009. - 288 с.
- 27. Йоргенсен К., Панкович М., Райс Р., Скотт К. Войны и сражения нового времени (1500 - 1763) / Кристе Йоргенсен, Михал Павкович, Роб Райс,
- Крис Скотт. - М: Эксмо, 2008.- 264 с.
28. История Европы. Т.4. Европа нового времени (XVII – XVIII века). – М.: Наука, 1994. – 509 с.
29. История западноевропейских армий. М.: Кучково поле, 2003. - 464 с.
30. Жомини Г.Стратегия и тактика в военном искусстве /Генрих Жомини. - М.: Литрес, 2009. - 261 с.
31. Контамин Ф. Война в Средние века / Ф.Контамин. - СПб.: Ювента, 2001. - 414 с.
32. Кризис и трагедия континента. Тридцатилетняя война (1618— 1648) в событиях и коллективной памяти Европы / науч. ред. Ю.Е. Ивонин и Л.И. Ивонина. — М. : Транс-Лит, 2015. — 564 с.
33. Кутищев А.В. Герцог Мальборо и его время / А.В.Кутищев. М.:Кучково поле, 2011. – 544 с.
34. Лиддел-Гарт Б. Энциклопедия военного искусства // Б. Лиддел - Гарт. – М.:АСТ, 1999. – 656 с.
35. Лиддел Гарт Б. Стратегия непрямых действий / Б. Лиддел - Гарт – М.: Иностранная литература, 1957. – 464 с.
- 36. Ломазофф А. Всемирная история войн. С древнейших времен до наших

- дней / Аманда Ломазофф. – М.: Азбука-Аттикус, 2015. – 320 с.
37. Мак Нил У. В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI - XX веках / Уильям Мак Нил. - М.: Изд. «Территория будущего», 2008. – 456 с.
38. Меринг Ф. История войн и военного искусства / Франц Меринг. — СПб., Полигон, АСТ, 2000. – 528 с.
39. Ненахов Ю. Войны и кампании Фридриха Великого / Под общ. ред. Л. Е.Тараса./ Ю. Ненахов. - М.: Харвест, 2002.- 816 с..
40. Наполеон Бонапарт. Очерк войн маршала Тюренна // Наполеон Бонапарт. О военном искусстве. Избранные произведения. – М.: Эксмо,2003. – 800 с.
41. Новая история стран Европы и Америки XVI-XIX вв. Часть 3: Ред: А. М. Родригес, М. В. Пономарев – М: ВЛАДОС, 2008. – 318 с.
42. Новоселов В.Р. Проблемы западноевропейской военной организации в эпоху раннего нового времени // Мир и война: культурные контексты социальной агрессии /В.Р.Новоселов. - М.: Наука, 2005. – С. 23- 36.
43. Овчинников В. М. Военно-политическое строительство Франции второй половины XVII столетия в ракурсе использования античного наследия // В.М. Овчинников // Дисс ... канд.ист. наук. - Смоленск: СГУ, 2013. - 228 с.
44. Пархоменко В. Валленштейн/ Владимир Пархоменко. – М.: Астрель, АСТ, 2005. - 608 с.
45. Пенской В.В.Военная революция в Европе XVI-XVII веков и ее последствия / В.В.Пенской // Новая и новейшая история. – 2005. - № 2. – С. 194-206.
- 46. Пенской В.В Великая огнестрельная революция / В.В.Пенской. – М.: Эксмо, Яуза, 2010. – 448 с.
- 47. Пернавский Г., Тульнов О. Себастьян Вобан, маршал Франции // Редут: военно-инженерный журнал. 2006. № 1. С. 54-65.
48. Письменский Г.И. Военно-инженерное искусство: структура, периодизация, законы и тенденции / Г.И. Письменский // Армейский

сборник - 2010. - № 7. - С. 44-50.

49. Письменский Г.И. Законы и тенденции развития военно-инженерного искусства / Г.И. Письменский // Военная мысль. - №5. - 2005. - С. 47-55.
50. Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола (1555-1648) / А.Ю. Прокопьев. - СПб.: Гуманитарная Академия», 2002. – 382 с.
51. Пузыревский А. К. Записки по истории военного искусства в эпоху 30-летней войны / А.К.Пузыревский.- СПб.: Тип. штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882. - 97 с.
52. Разин Е. А. История военного искусства. Том 3. История военного искусства XVI — XVII вв./ Е.А.Разин. - СПб.: «Полигон», 1999. - 736 с.
53. Ревзина Ю. Архитектура, война и география: фортификация XVI—XVIII веков в Европе и России / Юлия Ревзина. - М.: Наука, 2016. - 344 с.
54. Ревзина Ю. Новоевропейская фортификация: архитектура, инженерия или военное искусство? / Юлия Ревзина. // Academia. Архитектура и строительство.- 2016. - № 4. - 102 — 118.
55. Робертс Э. Искусство войны. Великие полководцы Нового и Новейшего времени/ Эндрю Робертс. – М.: АСТ, Астрель, 2011. - 448 с.
56. Свечин А.А.Эволюция военного искусства. Том I / А.А.Свечин. - М.-Л.: Воениздат, 1928.- 383 с.
57. Советская военная энциклопедия. Т. 2. М.: Воениздат, 1976. - 844 с.
58. Соколов Е.С. Рождение современной войны/// Вопросы философии. 2015. № 12. - С. 56 - 64.
59. Строков А.А. История военного искусства. Рабовладельческое и феодальное общество/ А.А.Строков. - М.: ВИМО СССР, 1955. - 662 с.
60. Тревельян Д. М. История Англии от Чосера до королевы Виктории / Д. М. Тревельян.. - Смоленск: Русич, 2005. 624 с.
61. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы / Б.Ц. Урланис. - М.: Соцэкгиз, 1960. — 565 с.
62. Урланис Б. Ц. История военных потерь / Б.Ц. Урланис. - СПб.: Полигон,

1994. – 560 с.

63. Шевчук А.Б., Сидоров В.П., Письменский Г.И. История военно-инженерного искусства. Учебник. Кн. 1, 2. – М.: ВИА, 1998. - 364 с.
64. Шоню П. Цивилизация классической Европы / П. Шоню.- Екатеринбург: У-Фактория, 2005. — 608 с.
65. Шиллер Ф. Тридцатилетняя война /Ф. Шиллер // Собрание сочинений. Т.5. Исторические сочинения. Статьи. - М.: Гослитиздат, 1957. – 522 с.

94

66. Шемелина Д.С. Себастьян де Вобан и «Истинный способ укрепления городов»: к вопросу об атрибуции трактата / Д. С. Шемелина // Архитектурное наследство. -2016. - № 65. - С. 113 — 127.
67. Шперк В.Ф. История фортификации Ч.1. История долговременной фортификации / В.Ф.Шпек. - М.: ВИА, 1952. - 224 с.
68. Эволюция военного искусства: Этапы, тенденции, принципы / Под ред. Ф. Ф. Гайворонского. - М.: Воениздат, 1987. - 246 с.
69. Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев. —СПб.: «Полигон», 2000. — 400 с.
- 70. Яковлев Виктор - Эволюция долговременной фортификации / В.В.Яковлев. - М.: ВИА, 1931. - 358 с.
71. Jānis Langins. French Military Engineering from Vauban to the Revolution. MIT Press, 2004 . - 534 с.
72. Jeremy Black. Beyond the Military Revolution & War in the Seventeenth Century World. - Red Globe Press, 2011. - 248 .с.
73. Jamel Ostwald .Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession BRILL, 2007. -390 с.

— III. Електронні ресурси.

74. Андриенко Д. Искусство войны: Древний мир и Средние века // oyallib.com/book/andrienko.../iskusstvo_voyni_drevniy_mir_i_srednie_veka.html

- 75. Веремеев Ю. Маршал Франции Себастьян Ле Престре де Вобан
(Sébastien Le Prestre de Vauban) // Анатомия армии army.armor.kiev.ua/
- 76. Веремеев Ю. Крепости бастионного типа XVI-XIX веков. Часть 1- 4 // Анатомия армии army.armor.kiev.ua/
- 77. Войны в кружевах // armflot.ru/index.php/vojny-v-kruzhe
- 78. Империял >Форум Нового Времени//imtw.ru/index.php?s...showforum=230.
- 79. Історія війн і військового мистецтва. . Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа - початок XVI ст.) // 95
bookforum.ua/.../istoriya-vijn-vijskovogo-mystetstva-bl-306..
- 80. Международная военно-историческая ассоциация // www.imha.ru/
- 81. Реформы Морица Оранского и Густава-Адольфа. Рождение армии Нового времени// <http://tochka.gerodot.ru/military/prologue.htm>.
- 82. Ткачук П.П. Сухопутні війська збройних сил європейських держав від середньовіччя до першої світової війни // irbis.nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?.
- 83. Dodge, Th.A. Gustavus Adolphus; a history of the art of war from its revival after the middle ages to the end of the Spanish succession war, with a detailed account of the campaigns of the great Swede, and of the most famous campaign of Turenne, Condé, Eugene and Marlborough. - Boston and New York, Mifflin and company, 1895. – 400 с. // query.nytimes.com/gst/abstract.html?res.

–